

ERMENİLERİN AZERBAYCAN VE AZERBAYCANLILARA KARŞI UYGULADIKLARI ÇEŞİTLİ SUÇLAR

Devamı. Başlangıç bkz. “İrs-Miras” 2 (14) - 2015

Dini suçlar. Hem eski geçmişin hem de günümüzün gelişmelerine dayanarak Ermeni kilisesinin Azerbaycana karşı yaptığı eylemler değerlendirilebilir. VIII. yüzyılın başında Kafkas Albanyası Apostolik Avtokefal (çevirmen: idari işlerde diğer yerel Ortodoks kiliselerinden bağımsız kilise) Kilisesinin işgali ve imhası, bu gibi suçlar arasındadır.

VIII. yüzyılda yaşayan Kafkas Albanyası tarihçisi Moisey (Musa) Kalankatuyskiy, yerli kilisenin aynı yüzyılın

başında Ermenilerin eline nasıl geçtiğini anlatmaktadır (1). Bu olay 705 yılında gerçekleşmiştir. O sene Ermeni Katolikosu I.Elia, güya Kafkas Albanyası Katolikosu Bizanslı İmparatoru ile Araplara karşı komplo hazırladığını yazan ihbar mektubunu Emevi olan halife Abd al-Malik'e göndermiştir: «Bizler gibi Kafkas Albanyasılar da Tanrı Mesih'e inanıyoruz, aynı din mensubuyuz. Şimdi ise Kafkas Albanyasılık'un Partav'daki (günümüzde Barda şehri) Katolikosu olan kişi, Romeilerin (çevirmen: *Romei* Yunanca *Romalılar* demek) imparatoru ile anlaşarak dualarında onu anmakta ve herkesi kendisinininki gibi aynı inanca getirmesini zorlamakta».

Böylece iki kilise arasındaki teolojik münakaşa Ermeni Katolikosu tarafından, Ermeni kilisesi için olumlu, Kafkas Albanyası kilisesi ile Kuzey Azerbaycan'ın Hıristiyan ahalisi için olumsuz olmak üzere etkisini ileride sürdürecektir sonuçları içeren siyasi bir boyuta çevrilmiştir. Uzak Şam'da hükmeden ve beyliğine Güney Kafkasya'nın da girdiği Halife, sorunun özünü irdelemeden Kafkas Al-

banyası kilisesini Ermeni kilisesine tabi tutulmasını emretmiştir.

Daha sonraki pasajlarda Musa Kalankatuyskiy, Ermeni Katolikosunun Kafkas Albanyası Hıristiyanlarının XX. yüzyılın başında sona eren Ermenileştirilmesine ilişkin faaliyetini yazmaktadır. Rusya siyasi ve kilise hakimiyetleri bu etkinliklerde Ermeni kilisesine katkıda bulunmuştur. Örneğin, 1836 yılında Eçmiadzin'in ısrarı üzerine Rus Ortodoks Kilisesi (ROK) ve Rus İmparatorluğu Bakanlar Kurulu «Ermeni-Gregoryen Kilisesinin Rus İmparatorluğundaki Yönetmeliği»ni onaylamışlardır (2). Bu yönetmeliğe göre Kafkas Albanyası Kilisesi tasfiye edilmiş olup, mülkü, katedralleri ile manastırları, Papalıkları, ofisleri, kütüphanesi Ermeni kilisesine devredilmiştir. 1909–1910 yıllarında Rus Ortodoks Kilisesi kutsal Sinodu, Ermeni Gregoryen kardinallerine ona ast piskoposlukların arşiv dosyalarını imha etmelerine izin vermiştir. Bu dosyalar arasında Kafkas Albanyası kilisesinin belgeleri ve Kafkas Albanyası dilinde yazılan ortaçağ eserlerin asılları yok edilmiş veya emin bir yere saklanmıştır.

Fakat Ermeni kilisesi bununla yetinmemiştir. Kudüs'deki Kafkas Albanyası kilisesinin 10 yapısını zaptedip ele geçiren de kilisedir. Bu bağlamda şunu kaydedelim ki, yönetmeliğe göre bütün Apostolik Avtokefal kiliselerin, Kafkas Albanyası kilisesinin dahil olmak üzere bu şehirde kendi hanları vardır. Moisey (Musa) Kalankatuyskiy, sözkonusu hanları kendi eserindeki ikinci kitabın LII Bölümünde sıralamaktadır: «Burada Kudüs'de Kafkas Albanyasılar tarafından inşa edilen manastırların adları bulunmaktadır» (3). Bu bilgilere dayanarak bu manastırları bulup kanuni hak sahibine geri iade etmek gayet mümkündür.

Buna ilaveten, günümüzde Azerbaycan Cumhuriyetinde Kafkas Albanyası Apostolik Avtokefal Kilisesi resmi olarak yeniden insanlara kazandırılmıştır. Adı geçen kilise, Dini Kurumlarla İş Üzre Devlet Komitesi'de koruma altına alınmıştır. Din adamları yeniden ortaya çıkmış, ayinin ve diğer dinî eylemlerin yapıldığı kiliseler restore edilmiştir. Kafkas Albanyası devletinin tarihi ve kültüründe büyük rol oynayan Kiş köyündeki (Şeki İlçesi) kilise

ayrıca vurgulanmaya değerdir (4). Bu bağlamda, Azerbaycan'da, UNESCO Dünya Kültürel Miras Listesine alınan Nic köyünde (Gabala İlçesi) hâlâ Hıristiyan Udinler yaşadıklarını kaydetmiş olalım. Onlar, Azerbaycanlıların atalarından olan 26 Kafkas Albanyası kabilesinden birinin torunlarıdır.

Ermeni kilisesinin Kafkas Albanyası kilisesine karşı saldırısı da istisnayı teşkil etmemiştir. VII.yüzyılın başında Ermeni kilisesi, Gürcü Avtokefal Apostolik Kilisesini elde etmek için haklarında talepte bulunmuştur. Bu Ermeni «saldırısı» yenilgiye uğramıştır (5), Gürcü kilisesi ise günümüzde de faaliyet göstermektedir.

Böylelikle, Ermenilerin devlet yapısı olmadığı süreçte Ermeniler için etnik-bölgesel ve siyasi işlevler yerine getiren Ermeni kilisesi, diğer kilise kurumlarını kendine tabi tutmaya, bununla birlikte onların hem dindar taraftarlarını hem otlaklarını hem de mülkünü ele geçirmeye çalışmıştır. Kafkas Albanyası ve Gürcü Kiliseleri ile mücadele sırasında Ermeni kilisesi hiçbir yöntemden kaçınmamıştır. Örneğin, Ermeni Katolikosu o dönemin büyük devletinden yardım istemek için ona başvurmuştur. Üstelik, bu Hıristiyan bir devlet değil, Zerdüş'ten olan Sasani imparatorluğuydu. Bu devletin başkanları, beyliklerinin içine giren Doğu Ermenistandaki (Pers Ermenistanı'ndaki) Ermeni kilisesini rakipleri Bizans'a karşı desteklemişlerdir. Erken Ortaçağda Batı Asya'da bir taraftan, aralarında hangisi baş kilise diye «kiliselerarası savaş» sürüyordu. Diğer taraftan, bu savaş Bizans ve Sasani imparatorluklarının Azerbaycan ve Gürcistan dahil olmak üzere Batı

Asya için yürüttükleri jeostratejik rekabetinin dinî ifadesi olmuştur.

Bu nedenle Bizansa karşı olan tutumunu kanıtlayan Pers Ermenistan'daki Ermeni kilisesi başkanı Gürcü Katolikosuna şunları yazmıştır: «Niçin çarların çarının uyruk-luları (yani Sasaniler) yabancı devletle (yani Bizans ile) dostça görüş birliğinde olsunlar?». Bundan dolayı Ermeni Katolikosu I.Avraam (İbrahim) (606–610) birçok yere gönderilmek üzere dindar kardeşlerine yönelik yazılmış mektupta şunları vurgulamıştır: «Yunanlılarla olduğu gibi Kafkas Albanyasılar ve Gürcülerle duada, yemekte, içecekte, dostlukta, çocukların eğitiminde muhatap olunmayacak, onlarla evlilikler yapılmayacak, Yahudilerle olduğu gibi sadece onlarla alışveriş yapılabilecektir» (6).

Kendi «ulusal» devletlerinin ideolojik kurumları olan Kafkas Albanyası ve Gürcü kiliselerinden farklı olarak Ermeni kilisesi Ermenilerin devlet yapısı yokken IV.-XX. yüzyıllar arasında içinde kendini bulduğu siyasi yapılara hizmet etmeye hazırdı. Önce Zerdüşt Sasani imparatorluğuna, sonra Müslüman olan Arap Halifeliğine, Selçuk-

lu, Moğol, Osmanlı imparatorluklarına, ardından da Ortodoks Rus devletine.

Bölgesel suçlar. XIX.yy.–XXI.yüzyılın başını kapsayan dönemde içinde Ermeni tarafı, kendi harbi-siyasi «sponsorları»nın katkısıyla Azerbaycan topraklarının büyük kısmını giderek zaptetmiştir. Bu bölgede, «bambaşka bir yerde» yani Küçük Asya'da dört defa yitirilen Ermeni devlet yapısı kurulmuştur.

4 Haziran 1918 tarihinde düzenlenen Batum Konferansında Ararat Cumhuriyetinde iktidarda olan «Taşnaktsütün» Partisi Osmanlı imparatorluğu ile «Barış ve Dostluk» Anlaşmasını imzalamıştır. Bu anlaşmanın şartlarına göre Ararat Cumhuriyetinin toprakları 4000 İngiliz mili kare veya 10.000 km² olarak belirlenmiştir (7). Aynı sene Paris Barış Konferansında Birinci Dünya Savaşının sonuçlarına göre Mart 1917'de dağılan Rus İmparatorluğunun eski Kafkasya Bölgesinin Kars Yöresini ve Erivan Eyaletinin bir kısmı Erivan'a «hediye edilmiştir». Yani yine Azerbaycan toprakları söz konusuydu. Böylelikle Ararat Cumhuriyetinin toprakları sanal olarak 17 500 İngiliz mili kareye, veya 43.750 km² ulaşmıştır (8). «Bununla yetin-

meyen Taşnaklar, Gürcistan içine giren Ahalkalak ve Borçalo topraklarını ve Azerbaycan'ın içine giren Karabağ, Nahçıvan Diyarı ve eski Yelizavetpol Eyaletinin Güney kısmını ele geçirmek için talepte bulunmuşlardır» (9).

Bu nedenle, yukarıda adı geçen toprakları ele geçirmeye çalışan Ararat Cumhuriyeti, 1918 yılında Alman Demokratik Cumhuriyetine, 1919-1929 yıllarında da Azerbaycan Demokratik Cumhuriyetine (ADC) iki savaş vermiştir. Rusya Sovyet Federatif Sosyalistik Cumhuriyeti XI. Kızıl Ordusunun Güney Kafkasya'da ortaya çıkması Ermenilerin bu hareketlerine ancak engel olmuştur. Söz konusu bölgede Sovyet iktidarı/ yerleşmiş, Ermenistan SSC'nin toprakları ise Azerbaycan toprakları sayesinde büyümüş olup artık 29.800 km² teşkil etmiştir.

Erivan'ın Azerbaycan'a karşı verdiği üçüncü savaşın (1988-1994) sonucunda saldırgan DKC'nin ve yedi Azerbaycan ilçesinin ilan edildiği Dağlık Karabağ'ı zap-

tetmiştir. Sonuç olarak, günümüzde aşağıdaki Azerbaycan toprakları Ermenistan Cumhuriyetinin işgali altında bulunmaktadır:

- Çuhur-Caad ve komşu topraklar, toplam 29 800 km. kare;
- Dağlık Karabağ – 4400 km²;
- İlçeler: Agdam – 1094 km², Gubadlı – 802 km², Djeb-rail – 1050 km², Zengilan – 707 km², Kelbecer – 1936 km², Laçın – 1835 km², Fuzuli – 1386 km² Toplam 13.210 km², veya Azerbaycan Cumhuriyetinin topraklarının %16'dan fazlası. Bütün bu topraklardan Ermenistan Cumhuriyeti ve Dağlık Karabağ'dan olduğu gibi Azerbaycan ahalisi tamamen sürgün edilmiştir. Toplam 1 milyon 200 bin kişiden fazla.

Toprak sorunu tarihine ilişkin bazı bilgiler. Birinci Dünya Savaşı Sonuçlarına İlişkin Paris Barış Konferansının Onluk KONSEYİ Toplantısında (Şubat 1919) «Türk Ermenistanı»

heyeti başkanı Bogos Nubar Paşa şunları beyan etmiştir: «bağımsız Ermenistan» Küçük Asya'da Kilikya, Erzurum, Bitlis, Van, Diyarbakır, Harput, Sivas, Kara Denize çıkışı olan Trabzon Vilayetine bir kısmı, yani Osmanlı imparatorluğu topraklarını, Güney Kafkasya'da ise Azerbaycan toprağında kurulan Ararat Cumhuriyetini içermelidir (10). «Denizden denize kadar Büyük Ermenistan» mitolojik arketipin gerçekleşmesi sözkonusuydu: Hazar Denizi ve Karadenizden Akdenize kadar, Azerbaycan, Gürcistan ve Osmanlı imparatorluğunun sayesinde toprakların genişlemesi.

Paris Konferansının liderlerinden biri olan İngiliz Başbakanı George D.Lloyd, Bogos Nubar Paşa'nın beyanını olumsuz algılamıştır, zira kendisinden böyle «bağımsız Ermeni devletinin» kurulması için net veriler istendiği zaman «o bize daha fazla veya daha az güvenilir rakamlar yerine, silah müttefikler tarafından tedarik edilirse silaha davranmaya hazır olan Ermeni bahadırılarının sayısız kahramanlıkları ile ilgili fantastik hikayeler anlatmıştır» (11).

Ararat Cumhuriyetinin Karabağ'ı ele geçirme taleplerine gelince, 1919 yılında «İngiliz komutasının bu sorun-

daki politikası tavizsiz ve katı idi. İngilizler fazla uzatmadan Taşnaklara adeta, «müttefik» komutasının kararlarına koşulsuz şartsız uymalarını ve Karabağ'da Azerbaycan iktidarını tanımalarını emrediyorlardı» (12).

Paris Konferansında «Kafkasya Ermenistanı»nın sınırlarına ilişkin herhangi bir karar alınmamasına rağmen, 28 Mayıs 1919 tarihinde «Birleşik Ermenistanın Bağımsızlığı ile İlgili Deklarasyonu» ortaya çıkmıştır. Bu deklarasyonda şunlar ilan edilmiştir: «bugünden itibaren daha önce birbirinden ayrılmış Ermenistan'ın çeşitli kısımları ebediyen tek bağımsız devlet olarak birleşmektedir» (13). Erivan, tabii ki sanal olarak, Osmanlı imparatorluğu, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti (ADC) ve Gürcistan Demokratik Cumhuriyetinin (GDC) parçalarını teşkil eden toprakları Ararat Cumhuriyetinin içine girdiğini ilan etmiştir.

Kimileri Ermeni taleplerinin gerçekleşmesi için Ararat Cumhuriyetini silahlandırıyor. Örneğin, 1920 yılının başında İngiltere Erivan'a 40 bin asker için silah ve mühimmat göndermiştir. ABD Ararat Cumhuriyetine 5 milyon dolar kredi vermiş olup, Amerikan asker birliklerini göndermeyi, aynı zamanda Ermeni silahlı kuvvetlerini

oluşturmayı planlamıştır, silah, erzak ve donatım vaat etmiştir (14).

Elde edilen kaynaklar, Erivan'ın, bağımsız Almanya DC ve ADC ile ilan edilmeden işgal savaşlarını sürdürmesini sağlamıştır (15).

Bu bağlamda şunu hatırlatmak gerekir. Kasım 1918'de Güney Kafkasya'nın üç bağımsız cumhuriyeti arasında savunma askerî konvansiyonu imzalanacaktı. Ancak Ermeni heyeti Tiflis'teki görüşmeye gelmemiştir. Erivan, «bağımsızlığın genel korunması ile ilgili sorunun çözümlmesine kadar her şeyden önce toprak meselelerinin açıklığa kavuşturulması gerektiğini» beyan etmiştir (16). Bu yüzden sözkonusu konvansiyona katılmaktan vazgeçen Ararat Cumhuriyeti kendi lehine toprak meselelerini çözmek amacıyla, Alman DC'ne ve Azerbaycan DC'ne karşı savaşlar başlatmıştır. Sadece 16 Haziran 1919 tarihinde, Ermeni askeri saldırısından kendine geldikten sonra bağımsız Almanya DC ve Azerbaycan DC kendi aralarında savunma asker konvansiyonunu imzalamışlardır.

Aşağıdaki olaylar da büyük öneme sahiptir. 10 Aralık 1918'de ADC'nin lideri Mehmet Emin Resulzade, ADC Meclisinde iktidardaki «Müsavat» Partisinin, içinde «Kafkasya İttifakı»nın kurulması gerektiğinden bahsedilen Deklarasyonunu açıklamıştır (17). Bununla bağlantılı olarak «Taşnaksütün» Partisinin Azerbaycan DC Parlamentosundaki temsilcisi A.İ.Malhazyan 6 Mart 1919 tarihli toplantıda «Trans Kafkasya demokrasinin cephe birliği»ni beyan etmiştir. «Bunun için ben bu çağrıda bulunuyorum. Kılıcını kınından ilk çeken kişi çok fazla sorumluluk üstlenmektedir» (18).

Fakat herşey, Ararat Cumhuriyetinin Alman DC ve Azerbaycan DC'ne karşı yaptığı saldırısıyla tamamlanmıştır. Bu bağlamda Eçmiadzin'in bu olayların dışında kalmadığını kaydetmek yerinde olacaktır. Örneğin, günümüzde de Bakü'nin merkezinde bulunan Ermeni Grigoriy Lusavoriç Kilisesinde o dönemde askeri silahlar yasadışı şekilde korunmuştur (19). ❀

(Gelecek sayımızda devam edecek)

Kaynakça:

- 1.История албан Моисея Каланкатуйского. Перевод К.Патканова. С.-Петербург, 1861, книга 3-я, гл. V-VIII.
- 2.Российский государственный исторический архив (РГИА), справка 1907 г., ф. 821, оп. 139 (173), ед.хр. 96; оп. 1, д. 97; оп. 7; оп. 10, д. 89.
- 3.История албан, книга II, глава LII.
- 4.Керимов Вилаят и Стурфиел Бьернар. Киш. История. Архитектура. Археология. Баку, 2003.
- 5.Джавахов И.А. История церковного разрыва между Грузией и Арменией в начале VII века // Известия имп. АН, С.-Петербург, 1908, VI сер., № 5-6.
- 6.Джавахов И.А. Указ.раб., № 6, с. 536.
- 7.Светоховски Т. Русский Азербайджан. 1905-1920. Пер.с англ. //«Хазар», 1990, № 3, с.33; Гурко-Кряжин В. Армянский вопрос. БСЭ, 1-е изд., том 3, стлб.436.
- 8.Гурко-Кряжин В. Указ.раб., стлб.437.
- 9.Гурко-Кряжин В. Указ.раб., стлб.437.
- 10.Имранлы К.Б. Создание армянского государства на Кавказе: истоки и последствия. Москва, 2006, с.111-112.
- 11.Ллойд Джордж Дэвид. Правда о мирных договорах. Пер.с англ.Том II, Москва, 1957, с. 433.
- 12.Шахдин И. Дашнакцутюн на службе русской белогвардейщины и английского командования на Кавказе. Тифлис, 1931, с.28.
- 13.Имранлы К.Б. Указ.раб., с.124.
- 14.Галоян Г. Борьба за советскую власть в Армении. Москва, 1957, с.161, 163.
- 15.Армяно-грузинский вооруженный конфликт 1918 года. <http://www.hrono.ru/sobyty/1918arm.html/>; Армяно-азербайджанские вооруженные конфликты 1919-1920 годов/ <http://www.hrono.ru/organ/ukazatel/index.php/> Галоян Г. Указ.раб., с.161; Имранлы К.Б. Указ.раб., с.136.
- 16.Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Парламент. Стенографические отчёты. Баку, 1998, с. 483-484.
- 17.АДР. Парламент, с. 39.